

Danijel Tolvajčić

TEODICEJSKI PROBLEM U SUVREMENOJ FILOZOFIJI RELIGIJE

KRŠĆANSKA SADAŠNJOST

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

Danijel Tolvajčić
TEODICEJSKI PROBLEM
U SUVREMENOJ FILOZOFIJI RELIGIJE

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Danijel Tolvajčić, *Teodicejski problem u suvremenoj filozofiji religije*

Biblioteka
Monographia
Knjiga 7.

Sunakladnici
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Kršćanska sadašnjost d.o.o.

Za sunakladnike
Josip Šimunović, dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Stjepan Brebrić, direktor Kršćanske sadašnjosti d.o.o.

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Branko Murić, Mislav Kutleša, Nenad Malović, Ana Biočić, Stipo Kljajić

Recenzenti
Aleksandra Golubović
Boško Pešić
Branko Murić
Kristina Vujica

Jezična lektura i korektura
Jelena Kopajtić

Prijevod na engleski
Jelena Kopajtić

Prijelom i grafičko oblikovanje
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Grafički zavod Hrvatske d.o.o., Zagreb

Naklada: 500

ISBN: 978-953-6420-45-2 (Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet)
ISBN: 978-953-11-1754-8 (Kršćanska sadašnjost)

Tiskano u siječnju 2023.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001159906.

Copyright ©: Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet; Kršćanska sadašnjost d.o.o.

Danijel Tolvajčić

**TEODICEJSKI PROBLEM
U SUVREMENOJ
FILOZOFIJI RELIGIJE**

Zagreb, 2023.

SADRŽAJ

PREGOVOR	9
0. UVOD: TEMELJNE KOORDINATE TEMATIZIRANJA ODNOSA BOGA I ZLA U KLASIČNOJ SUVREMENOJ PERSPEKTIVI	11
0. Uvod: postavljanje problema i nakana ove knjige	11
1. Zlo kao izazov za kršćansku religiju u povijesnoj perspektivi	14
2. Razumijevanje zla u suvremenoj filozofiji religije	19
3. Središnji suvremeni ateistički prigovori teizmu: Logički i evidencijski problem zla	20
3.1. Logički problem zla	20
3.2. <i>Evidencijski problem zla</i>	21
4. Suvremeni teistički odgovori: Obrana iz slobodne volje i teodiceja	23
I. TEODICEJA STVARANJA DUŠA – JOHN HICK	29
0. Uvod	29
1. Hickovo razumijevanje teodicejskog problema	31
2. Pitanje o plauzibilnosti augustinskih teodiceja danas	32
3. Irenejska teodiceja stvaranja duša	35
4. Eshatološka nadogradnja teodiceje	41
5. Kritički osvrt i zaključak	43
II. TEODICEJA „VEĆEG DOBRA“ – RICHARD SWINBURNE	49
0. Uvod	49
1. Probabilistička ideja teodiceje	50
2. Zlo kao „loše stanje stvari“	52
3. „Veća dobra“	53
4. Moralno zlo i libertarijanska slobodna volja	55

5. Logička nužnost naravnog zla za rast u dobru.....	58
6. Problem grijeha, kazne i agnosticizma.....	60
7. Smrt, utjelovljenje i otkupljenje	62
8. Završna teodicejska bilanca: Božje pravo da dopusti zlo i konačna prevaga dobra.....	63
9. Kritički osvrt i zaključak.....	64
III. PROCESNA TEODICEJA – DAVID RAY GRIFFIN.....	69
0. Uvod.....	69
1. Bog procesnog teizma i problem „istinskog zla”	71
2. Kritika „sveodređujućeg teizma”	73
3. Kritika teizma slobodne volje	75
4. Teodiceja u procesnom teizmu.....	78
5. Problem količine zla	83
6. Pitanje „subjektivne besmrtnosti“ i „objektivne besmrtnosti“	85
7. Kritički osvrt i zaključak	87
IV. MORALNA ANTI-TEODICEJA – D. Z. PHILLIPS I KENNETH SURIN.....	91
0. Uvod.....	91
1. Novovjekovna antropomorfizacija Boga i pretjerano povjerenje u mogućnosti ljudskog uma.....	93
2. Instrumentaliziranje zla	98
3. Kakva rješenja predlažu zastupnici anti-teodiceje?	100
3.1 Gramatika riječi „Bog“ i ljubav kao odgovor na zlo – D. Z. Phillips	100
3.2. „Gramatika utjelovljenog spasenja“ i praktični pristup problemu zla – Kenneth Surin	102
4. Kritički osvrt i zaključak	104
V. TOMISTIČKO DOKINUĆE TEODICEJE – BRIAN DAVIES	111
0. Uvod.....	111
1. Tematiziranje zla između „teističkog personalizma“ i „klasičnog teizma“	112

2. Bog kao odgovor na pitanje: „Zašto nešto jest, a nije radije ništa?“	114
3. Kako ispravno razumjeti Božju dobrotu?	116
4. Problem izvora zla	119
5. Kako razumjeti Božju ljubav?.....	121
6. Teodiceja kao kategorijalna pogreška	123
7. Specifično kršćanski doprinos tematiziranju zla	125
8. Kritički osvrt i zaključak.....	127
VI. ZAKLJUČAK: ZAŠTO SU TEODICEJE NEUSPJEŠNE?	133
KORIŠTENA LITERATURA.....	141
1. Primarna literatura	141
2. Sekundarna literatura.....	143
ABSTRACT	149
PODACI O TEKSTOVIMA.....	151

PREDGOVOR

Nakana je ovog kratkog djela dvostruka: ono želi zainteresiranu čitateljicu ili čitatelja upoznati s najznačajnijim suvremenim teodicejskim nacrtima i njihovim kritikama, no isto tako želi ukazati kako je, prema našem sudu, i sam projekt teodiceje duboko problematičan. Poradi toga, nakon prikaza pojedine teodiceje slijedi i kritički osvrt u kojem smo nastojali prepoznati i prikazati ključne poteškoće svake pojedine teodiceje. Također, držimo kako valja spomenuti da je knjiga napisana iz specifično kršćanske perspektive, osobito one tradicije koja se naziva „klasični teizam“. Iako smo nastojali što vjernije prikazati pojedinu teodicejsku poziciju, u kritičkim osvrtima te zaključnom osvrtu vidljiv je – nadamo se – i naš vlastiti stav.

Djelo je namijenjeno svim zainteresiranim čitateljicama i čitateljima: prvotno profesionalnim filozofkinjama i filozofima te teologinjama i teolozima, no kako smo knjigu nastojali napisati što je moguće više razumljivim jezikom, nadamo se kako je ona dostatno razumljiva i dostupna svim zainteresiranim čitateljicama i čitateljima. Knjiga ne pretpostavlja nužno visoko specijalizirana znanja, kako iz kršćanske teologije tako i iz filozofije, a sve smo tehničke pojmove i relevantne koncepte nastojali pojasniti u samome tekstu. Stoga, držimo da bi mogla biti prijemčiva najširem krugu potencijalno zainteresiranoga čitateljstva.

Na kraju, valja zahvaliti svima koji su na razne načine bili od pomoći pri nastajanju ove knjige: kolegicama i kolegama s Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao i Odsjekâ za filozofiju na sveučilištima u Rijeci, Osijeku i Tuzli, svima koji su pohađali moje kolegije i seminare na Katoličkom bogoslovnom fakultetu, recenzenticama i recenzentima koji su pomogli da misli budu jasnije i preciznije artikulirane te osobito supruzi Zrinki bez čije potpore ova knjiga zasigurno ne bi ugledala svjetlo dana.

0. UVOD: TEMELJNE KOORDINATE TEMATIZIRANJA ODNOSA BOGA I ZLA U KLASIČNOJ SUVREMENOJ PERSPEKTIVI

0. Uvod: postavljanje problema i nakana ove knjige

U religijskim tradicijama svijeta, bilo malima ili velikima, problematika je zla prisutna i tematizirana kao neizbježan dio fundamentalnoga ljudskog iskustva te, stoga, sve one nude i određena tumačenja njegova iskona i smisla. Odavna je religija (kao uostalom i filozofija) došla do zaključka kako je čovjek biće određeno tragičnošću vlastitog postojanja: bitna su obilježja njegova života stradanje, borba i patnja. „Dok su ljudi kroz stoljeća reflektirali o smislu života, morali su se uhvatiti u koštac s postojanom i sveprisutnom prisutnošću zla. Stoga nije iznenađujuće da svaka velika religija tematizira zlo unutar svog jedinstvenog referentnog okvira.“¹ Moguće je tako – slijedeći Johna Hicka – navesti tri načelna pristupa problemu zla u religijama. Tako, na primjer, imamo *monistički pristup*, prisutan u određenim vedantičkim učenjima u hinduizmu koja razumiju zlo – kao uostalom i sav svijet fenomena – kao privid, odnosno iluziju. Potom imamo *dualistički pristup*, prisutan u mazdaizmu (zoroastrizmu) koji zlo tumače dvama oprečnim principima, odnosno „dobrim“ božanstvom (Ahura Mazdom) i „zlim“, manjim božanstvom (Angra Mainyuom). Naposljetku, tu je pristup koji *kombinira monizam i dualizam*, odnosno obilježen je etičkim dualizmom koji je dio okvira krajnjeg metafizičkog monizma, što je pozicija monoteističkih tradicija (židovstva, kršćanstva i islama) koje

¹ Michael L. PETERSON, *God and Evil. An Introduction to the Issues*, Boulder – Oxford, 1998., 6.

zastupaju tezu o apsolutno dobrom i svemogućem Bogu, no u isto vrijeme prepoznaju neukidivost zla i patnje koji predstavljaju izazov takvoj vjeri.²

U pravu je američki filozof Michael Peterson kada kaže da „ono što religiozni sustav kaže o zlu otkriva mnogo toga o tome što krajnja zbiljnost jest i kakav je odnos čovječanstva prema njoj. Stoga je vjerodostojnost religije usko povezana s njezinom sposobnošću da pruži svojim pristašama kategorije za promišljanja o prisutnosti zla“³.

Ovaj uvid može se, držimo, primijeniti i na kršćanstvo te njegovo tematiziranje odnosa Boga i zla koje se nalazi u središtu interesa ove knjige. Ako je kršćanski Bog apsolutno dobar i svemoćan, zašto postoji zlo? Zašto je stvoreni red takav kakav jest, neraskidivo obilježen boli i patnjom koja je često potpuno neskrivljena? Ne bi li Bog, ukoliko je uistinu takav kakvim ga kršćanska doktrina opisuje, uklonio zlo? Ako On to ne čini, znači li da nije dobar? Ili da nije svemoguć? Ili da, u konačnici, uopće ne postoji? Riječ je o pitanjima koja su neukidiva i koja se neumitno postavljaju pred svakog kršćanskog vjernika, bio on nepismeni seljak ili učeni teolog. Možemo reći kako je riječ o bitno egzistencijalnom pitanju jer je dio svake ljudske egzistencije, pa tako i one kršćanski ostvarene.

Osobito je problem zaoštren u 20. stoljeću kada smo svjedočili zlu koje je bilo na industrijskoj ravni izvršenja.⁴ Walter Kasper kaže kako su u našem vremenu „iskustva neskrivljene, nepravedne patnje daleko (...) jači argument protiv vjere u Boga, nego svi spoznajno- i znanstvenoteoretski, svi religiozno- i ideološkokritički i drugi filozofski argumenti. To je stiježna ateizma“⁵. Zbog toga, suvremena je kršćanska misao (u svojoj filozofijskoj i teologijskoj formi) također nastojala ponuditi sustavan i plauzibilan odgovor na problem zla.

² Usp. John HICK, Evil, the Problem of, u: Paul EDWARDS (ur.), *The Encyclopedia of Philosophy. Volumes 3 and 4*, New York – London, 1967., 136-141., ovdje 136. Za temeljit pregled teodicejskog problema u velikim svjetskim religijama vidi: Alexander LOICHINGER - Armin KREINER, *Theodizee in den Weltreligionen. Ein Studienbuch*, Paderborn, 2010.

³ Michael L. PETERSON, *God and Evil. An Introduction to the Issues*, Boulder – Oxford, 1998., 6.

⁴ Usp. Michael B. WILKINSON – Hugh N. CAMPBELL, *Philosophy of Religion. An Introduction*, London – New York, 2010., 168.

⁵ Walter KASPER, *Bog Isusa Krista*, Đakovo, 1994., 246.

Riječ je o misaonom poduhvatu koji se u suvremenoj filozofiji religije naziva „teodiceja“ (*θεός* – Bog i *δικη* – pravednost), a doslovno znači „opravdanje Boga“. Kao što je poznato, sam pojam potječe od Leibniza⁶, iako problematika ima bogatu pretpovijest koja obuhvaća antičku i srednjovjekovnu misao, a zaokružene konture zadobiva tek u vrijeme prosvjetiteljstva. Naravno, problem koji teodiceje nastoje riješiti i danas ne prestaje biti aktualan, kako na razini pojedinih vjerničkih egzistencija tako i među profesionalnim filozofima religije i teolozima. Pojam „teodiceja“ ovdje razumijemo na tragu suvremenih, u ovoj knjizi predstavljenih autora, kao „cjelovito i zaokruženo tumačenje (koje uključuje božanske razloge) zašto apsolutno dobri i svemogućí Bog (kako ga kršćanstvo razumije) dopušta moralna i naravna zla. Ona nastoji, kako u potpunosti opravdati Boga (pred sudištem ljudskoga uma) s obzirom na zlo i patnju, tako i dati ultimativno tumačenje, smisao i svrhu ukupnosti zala koja trpe ljudi (i životinje) iz one metafizički krajnje, božanske perspektive“⁷.

Iako je teodiceja integralni dio većine suvremenih filozofijâ religije pisanih iz teističke, poglavito kršćanske perspektive, ona nikada – pa tako niti danas – nije bila jedinstven niti homogen filozofijski projekt. Kako ističe autor Kenneth Surin, „povijest pokazuje da je teodiceju bolje promatrati kao pojam koji obuhvaća veliki broj različitih, pa čak i nespojivih pothvata“⁸. O tome svjedoči ne samo prethodna povijest teodicejskih rješenja, već i suvremena filozofija religije, osobito analitička tradicija koja je iznjedrila neke od najzanimljivijih današnjih pokušaja o kojima će u ovoj

⁶ Iako ga Leibniz koristi i ranije, pojam „teodiceja“ se osobito etablirao njegovim djelom „Teodicejski ogleđi o dobroti Božjoj, slobodi čovjekovoj i podrijetlu zla“ (*Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, 1710.).

⁷ Osim prvotnog značenja kako ga nalazimo kod Leibniza, pojam se „teodiceja“ u 19. stoljeću, u katoličkoj misli „proširuje“ te od tog vremena označava cjelokupno filozofijsko učenje o Bogu (*theologia naturalis*, naravna teologija), a pitanje odnosa Boga i zla predstavlja njezin „zaključni“ dio koji dolazi nakon što su riješena pitanja Božjeg postojanja, atributa i djelovanja u svijetu. (Usp. Josef de VRIES, *Theodizee*, u: Walter BRUGGER S. J. (ur.), *Philosophische Wörterbuch*, Freiburg, ⁵1953., 320-322., ovdje 320.). Isto tako, tematiziranje zla unutar drugih religijskih tradicija također nadilazi namjeru ove knjige. Zato zainteresiranoga čitatelja upućujemo na temeljit pregled teodicejskog problema u velikim svjetskim religijama: Alexander LOICHINGER - Armin KREINER, *Theodizee in den Weltreligionen. Ein Studienbuch*, Paderborn, 2010.

⁸ Kenneth SURIN, *Evil, Problem of*, u: Alister E. McGRATH (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Malden – Oxford – Carlton, 2006., 192-199., ovdje 192.

knjizi biti riječ. Štoviše, danas mnogi suvremeni filozofi i teolozi sam projekt teodiceje dovode u pitanje.

Na tome tragu, nakana je ovoga djela dvostruka: s jedne strane, što je moguće vjernije kritički prikazati najrelevantnije suvremene kršćanske teodicejske nacрте (i, uključno, razvoj tematiziranja odnosa Boga i zla u suvremenih, kršćanski nadahnutih filozofa), no isto tako – osobito u svjetlu najrecentnijeg razvoja u filozofiji religije – vidjeti nude li teodiceje adekvatno rješenje odnosa Boga i zla, ili i same dodatno pridonose problemu. Naša je teza kako su teodiceje kao obuhvatna tumačenja ipak u konačnici neuspješne, no to ne znači da se odnos Boga i zla ne može misliti na adekvatan, iako znatno skromniji način, osobito ukoliko mu pristupimo iz vizure danas pomalo zaboravljene klasične teističke baštine koju nalazimo kod autora poput Augustina i Tome Akvinskoga.

***

No, kako bismo mogli razumjeti suvremenu situaciju s teodicejama, držimo kako je korisno skicirati temeljne koordinate tematiziranja odnosa Boga i zla u zapadnoj filozofiji i kršćanskoj teologiji.

I. Zlo kao izazov za kršćansku religiju u povijesnoj perspektivi

Pitanje kompatibilnosti neskrivljene patnje i ideje dobrog Boga bio je izazov kršćanskoj misli od njezinih samih početaka. Poradi toga, ona je (u svojoj filozofijskoj i teologijskoj formi) oduvijek nastojala ponuditi sustavan i plauzibilan odgovor na izazov koji pred vjeru u kršćanskog Boga postavlja zlo. Temelje svakako nalazimo već u Svetomu pismu. Dovoljno je prisjetiti se Knjige o Jobu ili 8. poglavlja Poslanice Rimljanima. To su mjesta koja pokazuju kako su već i biblijski pisci svjesni neukidive prisutnosti zla, ali i vjere u konačnu Božju pobjedu nad njim. Ipak, početak sustavne refleksije nalazimo već u ranoj patristici gdje su crkveni oci poput Tertulijana, Ireneja i Origena, oslanjajući se na neoplatoničku tradiciju, nastojali ponuditi artikuliraniji, sustavniji kršćanski odgovor na izazove koje zlo stavlja pred vjeru u Boga i to poglavito ukazujući kako kršćanski Bog ne može biti uzrokom zla (pritom odbijajući neoplatoničko učenje kako iskon zla valja smjestiti u materiju).

„Nahranjeni biblijskim izvještajem o stvaranju, pravovjerni su kršćani odbacivali ontološki dualizam i smatrali kako je svemogući i dobronamjerni Bog sve stvorio dobro. Iz toga je slijedilo kako zlo ne može biti među izvorno stvorenim stvarima; u tom smislu, ono je bilo nebitak. Slijedeći neoplatoničare, kršćanski su teolozi objašnjavali da je zlo privacija (*sterēsis*) dobra na način sličan tome kako je tama bila odsutnost svjetlosti. Zlo nije bila supstancija, budući da je parazitiralo na dobru i u tome smislu ovisilo je o dobru za svoje postojanje.“⁹

Klasični izričaj patrističkog tumačenja zla kao *privatio boni* dugujemo svakako Augustinu koji drži kako zlo možemo pojmiti jedino kao odsutnost nekoga dobra kojega bi moralo biti.¹⁰ Njegovi uvidi dali su temeljne konture svim kasnijim generacijama kršćanskih mislitelja u njihovu promišljanju zla.

To naravno ne znači kako se zlo razumjelo kao puki privid. Kršćanstvo je od početka bilo svjesno razornog utjecaja zla na ljudske živote te su prvi kršćanski teolozi išli i korak dalje u nastojanju da ga razumiju: jedan se dio zala može pripisati slobodnoj volji ljudi, dok su zla koja proizlaze iz same prirode bila mišljena kao ona koja Bog, iako ih ne uzrokuje, dopušta kako bi iz njih, u konačnici, mogao izvesti veće dobro.

Ovdje skicirani motivi bili su predominantni kroz većinu povijesti kršćanstva; svakako ih nalazimo kod većine relevantnih kršćanskih mislitelja u rasponu od Augustina i Tome, preko Luthera i Calvina, do prosvjetiteljstva. U svom kratkom, ali značajnom prilogu naslovljenom „Kratka povijest problemâ zla“ Michael Hickson argumentira kako u povijesno-filozofijskoj perspektivi nije moguće govoriti o „problemu zla“ kao jedinstvenom izazovu za teističko vjerovanje. Problem se javlja u mnoštvu inačica koje načelno možemo podijeliti na *aporetičke* i *ateologijske*.¹¹

⁹ Paul L. GAVRYLUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: Nonna Verna HARRISON – David G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Grand Rapids, 2016., 1–7., ovdje 3–4.

¹⁰ Usp. AURELIJE AUGUSTIN, *Confessiones* 7, 11–13. 1 (citirano prema AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, (preveo Stjepan Hosu), Zagreb, 1973., 145–147. Za cjelovitu ekspoziciju Augustinove refleksije o zlu vidi: G. R. EVANS, Evil, u: Allan D. FITZGERALD, O.S.A. (ur.), *Augustine Through the Ages. An Encyclopedia*, Grand Rapids, 2009., 340–344.

¹¹ Michael HICKSON, The Brief History of Problems of Evil, u: Justin P. McBRAYER – Daniel HOWARD – SNYDER (ur.), *The Blackwell Companion to The Problem of Evil*, Blackwell 2013., 3–18., ovdje 3. Ovu podjelu problemâ zla prvi u filozofiju

Za spomenute kršćanske teologe i filozofe „problem zla“ jest *aporetički problem*, odnosno on predstavlja „izazov ljudskom umu da dublje promisli o naravi Boga i njegovoj uzročnoj vezi sa svijetom“¹². Jednostavnije rečeno, zlo ne dovodi u pitanje postojanje Boga niti Njegovu dobrotu. Zapadni filozofi od, ugrubo, Platona do novovjekovnog francuskog filozofa Pierrea Baylea (1647. – 1706.), nisu držali zlo nekompatibilnim s Božjom dobrotom ili svemoći, odnosno nisu ga smatrali argumentom protiv teizma.

Najbjelodanije se to očituje kod nedvojbenog klasika kršćanske teologijske i filozofijske misli, Tome Akvinskog, koji veoma zaoštrano pristupa pitanju odnosa Boga i zla kada u svojoj „Sumi teologije“ kaže: „Čini se da Bog ne postoji: Kad bi naime jedan (član) dviju suprotnosti bio beskonačan, on bi potpuno uništio drugi (član). No upravo to se misli pod imenom 'Bog', to jest da je neko beskonačno dobro. Kad bi, dakle, Bog postojao, ne bi bilo nikakvoga zla. A zla u svijetu ima. Dakle, Bog ne postoji.“¹³ No, Tomina odgovor naravno nije da postojanje zla isključuje postojanje dobrog Boga. Prvo, Toma ukazuje kako postoje čisto filozofijski argumenti koji nam – ukoliko su valjani – daju razloga vjerovati da Bog jest. I još značajnije, pokazuje – oslanjajući se na raniju tradiciju, osobito Augustina – kako je istinito upravo suprotno: zlo kao privacija dobra jest jedino pojmljivo kao parazitsko u odnosu na dobro; ono je jedino protumačivo i smisleno ukoliko dobro, a time i ono krajnje, najviše i stoga beskonačno dobro – Bog, postoji.

I u novovjekovlju – kada se religijska, opće duhovna i filozofijska paradigma značajno mijenja i kada srednjovjekovna sinteza gubi na snazi – kršćanski autori također zastupaju usporedivo mišljenje. Kako ističu Elmar J. Kremer i Michael J. Latzer, u novome vijeku, osobito 17. i 18. stoljeću, „zlo je, filozofijski gledano, predstavljalo izazov dosljednosti i racionalnost slike svijeta koju otkriva novi način ideja. Ali u ophođenju s tim izazovom, filozofi su također bili pod utjecajem teologijskih rasprava o istočnom grijehu, slobodnoj volji i opravdanju koje su bile posljedice protestantske re-

uvode Marilyn MacCord Adams i Robert Merrihew Adams (Usp. Marilyn MacCord ADAMS - Robert Merrihew ADAMS, Introduction. *Problems of Evil*, u: ISTI (ur.), *The Problem of Evil*, Oxford, 1990., 1-24.).

¹² *Isto*, 1.

¹³ Toma AKVINSKI, *Summa Theologiae* Ia, q.2, a.3, ob 1 (citirano prema Toma AKVINSKI, Izabrano djelo (izabrao i preveo Tomo Vereš – Anto Gavrić), Zagreb, 2005., 289–290.

formacije, što je izvršilo formativni utjecaj na europski intelektualni život sve do objave Leibnizove Teodiceje 1710.¹⁴

Naravno, nezaobilazan je ovdje Leibniz koji u djelu „Teodicejski ogleđi o dobroti Božjoj, slobodi čovjekovoj i podrijetlu zla“ (*Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, 1710.)¹⁵ uvodi sam pojam „teodiceja“ u filozofijski diskurs. Potaknut stavom već spomenutoga Baylea – koji, doduše, sâm iz kršćanske vizure drži kako nema racionalnoga odgovora na izazov koje zlo postavlja pred vjeru u Boga – Leibniz nudi, polazeći od svoje teorije o našem svijetu kao od Boga stvorenom najboljem mogućem¹⁶, cjelovito pojašnjenje otkud zlo i zašto ga Bog dopušta. Sam pojam „teodiceja“ (θεός – Bog i δίκη – pravednost) doslovno znači „opravdanje Boga“. Time su udareni temelji i svim kasnijim teodicejama. Nadahnuti ovim nastojanjem i suvremeni autori koji su predstavljeni u ovoj knjizi nastoje postići isto: pokazati zbiljske razloge zašto Bog dopušta zlo i osloboditi ga krivnje te u tome smislu cjelovito objasniti zašto je naš svijet takav kakav jest.

Ipak, također u novovjekovlju, poglavito prosvjetiteljstvu, mijenja se paradigma razumijevanja odnosa zla i Boga. Tu se na povijesno-duhovnom horizontu artikuliraju *ateologijski problemi zla* gdje je „zlo izričito ponuđeno kao jaka evidencija protiv samog Božjeg postojanja“¹⁷. „Problemi zla su uistinu stari, ali problem zla suvremene filozofije – skup argumenata koji prijete Božjoj egzistenciji – veoma je moderan.“¹⁸ Prema Hicksonu, tek se u 18. stoljeću zlo ispostavlja kao definitivan filozofijski problem za postojanje dobrog Boga kršćanskog teizma. On tako navodi dva ključna djela: prvo je spis anonimnog francuskog autora pod naslovom „Jordanus Brunus Redivivus“ napisan između 1760. i 1770. godine koji donosi najstariju zapisanu inačicu problema zla gdje se nastoji demonstrirati „logička inkompatibilnost postojanja dobrog Boga i postojanja naravnog i moralnog

¹⁴ Elmar J. KREMER - Michael J. LATZER, Introduction, u: ISTI (ur.), *The Problem of Evil in Early Modern Philosophy*, Toronto - Buffalo - London, 2001., 3–9., ovdje 3.

¹⁵ Referiramo se ovdje na engleski prijevod: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Theodicy. Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil* (ur. Austin Farrer), Charleston, 2007.

¹⁶ Usp. npr. *Isto*, 253. i dalje.

¹⁷ Michael HICKSON, *The Brief History of Problems of Evil*, 3.

¹⁸ *Isto*, 16.

zla¹⁹. Ovdje valja tražiti prvu poznatu inačicu onoga što se danas obično naziva „logički problem zla“. Drugo, znatno poznatije, jest posthumno objavljeno djelo Davida Humea „Dijalozi o naravnoj religiji“ objavljeno prvotno 1779. godine, gdje Hume donosi „argument kako je postojanje moralno dobrog prvog uzroka svemira veoma nevjerojatno s obzirom na evidenciju koju nam podastiru naša osjetila“²⁰. Ovdje pak imamo posla s prvom inačicom tzv. „evidencijskog problema zla“ koje unutar suvremene filozofije predstavlja drugi ateistički izazov vjeri u Boga. Naravno, od Humea baštinimo i danas klasičnu formulaciju problema zla koju je on, izgleda ipak neopravdano²¹, pripisivao Epikuru: „Je li On [Bog, *op. a.*] voljan spriječiti zlo, ali ne može? Tada je nemoćan. Može li, ali nije voljan? Tada je zao. Može i voljan je? Otkuda tada zlo?“²²

Time zlo postupno unutar filozofijsko-religijskog diskursa zauzima ono mjesto koje većinom ima i danas; ono postaje izazov za svaku teističku, a osobito kršćansku vjeru.

Iako, naravno, niti jedno razdoblje postojanja ljudske vrste nije bilo lišeno užasnih zala, problem odnosa zla i Boga dobio je svakako još zaoštreniji oblik u 20. stoljeću. „Lenjin je razvio teoriju terora kao političkog oružja i teror je postao opće mjesto, bilo u građanskom ratu u Rusiji, bilo u Staljinovim okrutnostima, Hitlerovim logorima smrti i odredima smrti, bilo u Maovoj Kini ili Pol Potovoj Kambodži. Umijeće ratovanja je razvilo oružje masovnog uništenja, teroristi ubijaju bez da biraju te postoje i brojne manje okrutnosti.“²³ Isto naravno vrijedi i za naše hrvatske prostore koji su također iskusili iznimnu količinu neskrivljene ljudske boli i patnje u 20. stoljeću.

Stoga je razumljivo zašto je odnos zla i Boga (nakon Auschwitz) predstavljao još intenzivniji problem za kršćansku (a i svaku drugu monote-

¹⁹ *Isto*, 14.

²⁰ *Isto*.

²¹ Michael Hickson ukazuje na problematičnost pripisivanja ove argumentacije problema zla Epikuru iz dvostrukog razloga: 1. Nije nam poznat niti jedan njegov očuvan tekst koji bi ga sadržavao; Hume problem, čini se, preuzima iz „Rječnika“ Pierrea Baylea koji ga pak preuzima iz djela crkvenog oca Laktancija pod naslovom „O srdžbi“; 2. Na temelju dostupnih Epikurovih fragmenata, čini se kako on nipošto nije bio ateist, iako nije vjerovao u koncept božanske providnosti. Usp. *Isto*, 6. i dalje.

²² David HUME, *Dialogues concerning Natural Religion. And Other Writings* (ur. Dorothy Coleman), Cambridge, 2007., 74.

²³ Michael B. WILKINSON – Hugh N. CAMPBELL, *Philosophy of Religion*, 168.

dozvoljava harmonizirajuće izjednačavanje, a kamoli odvagivanje jednog naprama drugom, ona naprotiv otkriva u sebi proturječan karakter zla. Na osnovu te unutarnje proturječnosti zlo nije neko 'ništa', ali je ipak u sebi ništeto.⁵ Dobro, vjerujemo mi kršćani, u konačnici donosi krajnju pobjedu. Bog, kao dobrota sama i izvor svekolikog dobra u svim stvarnjima, može donijeti pobjedu nad zlom ma koliko ono bilo užasno i po ljude besmisleno. I u tom smislu „Pitanje o Bogu i pitanje o trpljenju (...) pripadaju zajedno. Mi naime ne bismo mogli zbog svoje situacije trpjeti, kad ne bismo imali barem implicitnu prvu predodžbu o neoštećenom, sretnom i ispunjenom bivovanju, kad ne bismo bar implicitno pitali i težili za spasom i otkupljenjem. Samo jer smo mi ljudi načinjeni za spasenje, trpimo od vlastite nespašene situacije, samo zato se bunimo protiv nje.”⁶

No, to ne znači tvrditi da znamo konkretne odgovore na ono „zašto“ svih zala (ili svakog pojedinačnog zla), niti pak da znamo donijeti – poput Swinburnea – popis konkretnih, iz zla proizlazećih „većih dobara“, vidljivih već na ovom svijetu. Niti nespašenost naše situacije može biti adekvatno zadovoljena time da sve ono što smo bili za života pridonosi vječnom Božjem iskustvu, a da mi sami možebitno nepovratno iščezavamo (kako to zastupa Griffin i ostali procesni teisti).

No, to također ne znači niti da će se pobjeda dobra ozbiljiti za vrijeme našega ovozemaljskoga života. Ipak, ako smo vjernici, možemo držati da patnja i zlo nemaju posljednju riječ. Bog će u konačnici nadvladati svako naravno i moralno zlo, što i jest smisao kršćanskog učenja o spasenju. Stoga svako iskustvo zla valja, kršćanski govoreći, sagledati iz obzorja vjere u Boga koji spašava.

Božje obećanje spasenja kao pobjede nad zlom ima svoju eshatološku dimenziju: klasični teizam vjeruje Božjim obećanjima danima kroz objavu, ali ujedno ima i filozofijske argumente u korist besmrtnosti ljudske racionalne duše⁷, što znači da Božju pobjedu nad zlom valja gledati iz perspektive vječnosti. Kako kaže jedan drugi zastupnik klasičnog teizma, Edward Feser,

⁵ Walter KASPER, *Bog Isusa Krista*, 251.

⁶ Isto.

⁷ Za suvremenu obranu aristotelovsko-tomističkog učenja o besmrtnosti duše vidi: Steven J. JENSEN, *The Human Person. A Beginner's Thomistic Psychology*, Washington D.C., 2018., 176–197.

„naša racionalnost uključuje to da su naše duše netjelesne i stoga ne iščezavaju sa smrću tijela. Zato dobro koje Bog može proizvesti iz zla što trpimo ne treba primarno tražiti u ovom životu, već u našem beskrajnom životu poslije smrti. I on uključuje ponudu blaženog gledanja koje beskonačno nadmašuje svaku patnju što je možemo proživjeti u ovom životu i koja će biti odbijena samo onima koji odbiju ponudu. S ljudskim bićima će tada, ne manje nego s ostatkom naravnog reda, veće dobro u konačnici biti izvedeno iz sveg zla što postoji. Sve će dugoročno primiti ne manje od onoga što zaslužuje, tako da će savršena pravda biti postignuta.“⁸

2. Vidjeli smo kako Swinburne, Hick i Griffin (kao i mnoštvo suvremenih filozofa religije i teologa) zastupaju naravnu teologiju koju je Davies nazvao „teistički personalizam“: takav koncept Boga prema kojoj je On mišljen kao najviše i najbolje osobno biće, ali ipak biće među bićima, odnosno svojevrsni hipertrofirani savršeni čovjek. Božji atributi su, posljedično, samo beskonačno uvećane kvalitete čovjeka pa bi dobrota takvog Boga trebala biti istovrsna čovjekovoj samo beskrajno veća. „Ideja antropomorfnog Boga nastala je onda kada je razlika između Boga i Njegovih stvorenja postala razlika između beskonačnog i konačnog u upražnjavaju misli i volje.“⁹ Bog i čovjek tada dijele moralnu zajednicu. Ako je tomu tako, onda je uistinu opravdano i, štoviše, nužno pitati: a zašto Bog, s obzirom na zlo u svijetu, nije i bolji? Jer, Bog se očito, po ljudski mjereno, ne ponaša dovoljno dobro, budući da se Njemu u teodicejama tolerira ono što se često ne bi toleriralo ljudima!

I ovdje dolazimo do same biti problema. Očito je kako teodiceje koje smo u ovoj knjizi predstavili (a možebitno i teodiceje općenito) pretpostavljaju novovjekovnu, osobito kartezijsku i lockeovsku epistemologiju (na što su ukazali, kao što smo vidjeli Surin i Phillips) i iz nje proizlazeću naravnu teologiju koja Boga „stvora na sliku čovjeka“. Swinburne, Hick, Griffin i mnogi suvremeni teistički filozofi religije (i njihovi ateistički dijaloški partneri), kada Bogu atribuiraju osobnost, pod time podrazumijevaju kako On posjeduje „kartezijsku samosvijest koja egzistira u vremenu

⁸ Edward FESER, *The Thomistic Dissolution of the Logical Problem of Evil*, 11.

⁹ Roger POUIVET, *Against Theistic Personalism. What Modern Epistemology Does to Classical Theism*, u: *European Journal for Philosophy of Religion* 10 (2018.) 1, 1–19., ovdje 8.

pored nas dok promatra naše ponašanje i nastoji na njega odgovoriti¹⁰. Tako Bog, jednako kao i čovjek, „ima mentalna stanja o kojima može reflektirati, misliti o samome sebi, osvješćivati si vlastite čežnje i oblikovati slobodne moralne sudove“¹¹. Time novovjekovna teorija kognitivnog i intencionalnog iskustva postaje jednako temelj za filozofijsko zamišljanje Boga kao i čovjeka.¹²

Posljedica takvoga razumijevanja Boga za tematiziranje zla je – kao što je ukazao Davies i drugi klasični teisti – sljedeća: Bog postaje „odgovorno osobno moralno biće“ i s čovjekom dijeli moralnu zajednicu te se podvrgava istim etičkim načelima kao i čovjek. Krajnja zbiljnost je etika, a ne Bog. Implikacija takvoga stava jest da On više nije Stvoritelj, već dio stvorenoga reda. Time autori teodiceja (kao i ateistički zastupnici problema zla) zaboravljaju na stoljećima prokušana učenja o *via negativi* i analogiji, koja su znala granice i mogućnosti govora o Bogu, te u konačnici brane božanstvo koje više nalikuje bogovima grčkoga panteona ili superjunacima suvremenih holivudskih filmova nego radikalno drugačijem Bogu Stvoritelju teističke tradicije. Najradikalnije se antropomorfizacija pokazuje kod Griffina koji još niječe i atribut svemoći Boga te od Njega čini platonovskog demijurga, no toga nisu oslobođeni ni drugi autori.

Za razliku od suvremenih zastupnika teodicejâ, klasični teizam ide drugim putem. Toma Akvinski, na primjer, o Bogu kaže sljedeće: „O Bogu se pak niječe da spada u isti rod s drugim dobrima ne zato što bi pripadao nekom drugom rodu, nego zato što je izvan roda i počelo svakog roda. Tako se može usporediti s drugim dobrima ukoliko ih nadilazi (*per excessum*).“¹³ Bog ne pripada niti jednom rodu ili vrsti stvorenih bića niti je s njima u konačnici usporediv. Stvoritelj nije stvorenje. To pak znači kako on u jednoznačnom smislu ne pripada niti rodu ljudskih osoba. Naravno, klasični teizam ne odriče mogućnost atribuiranja osobnosti Bogu, no isto tako, ne misli Božju osobnost na jednoznačan način niti kao kartezijanski *cogito*. Kako tumači Feser:

„Tomisti i drugi klasični teisti *ne smatraju* da je Bog neosoban. Upravo suprotno, tomisti i većina klasičnih teista bi atribuirali um i volju Bogu,

¹⁰ Brian DAVIES, *Thomas Aquinas on God and Evil*, 126.

¹¹ Roger POUIVET, *Against Theistic Personalism*, 7.

¹² Usp. *Isto*.

¹³ TOMA AKVINSKI, *Summa theologiae* I q6 a.2 ad. 3.

a to su svojstva karakteristična za osobe. Za tomista, sve što je u učinku mora na neki način preegzistirati u uzroku. A kako je Bog uzrok svake druge zbiljnosti koja nije On sam, biti ili naravi svih mogućih stvari koje bi on mogao stvoriti moraju na neki način u Njemu egzistirati. Tradicionalni način na koji su klasični teisti ovo razumjeli jest u obliku teze – koja je, kao što je poznato, povezana sa sv. Augustinom i koju prihvaća Akvinski – da takve biti egzistiraju u Bogu na način analogan onome kako ideje ili koncepti egzistiraju u umu i funkcioniraju kao arhetipi po kojima Bog stvara. Imajući na umu daljnju tomističku tezu da volja slijedi iz uma, znači da ako je u Bogu nešto analogno umu, mora u njemu biti i nešto analogno volji.¹⁴

Religijski jezik klasičnoga teizma svjestan je nesrazmjera i beskonačnog ponora između Stvoritelja i stvorenja te je, posljedično tome, svjestan granica svih naših filozofijskih i teologijskih tvrdnji. To znači da, kako kaže još jedan suvremeni zastupnik klasičnog teizma Roger Pouivet, mi nismo u ontološkim ni psihološkom (a niti u bilo kakvom drugom) kontinuitetu s Bogom.¹⁵ Ne postoji naprosto nikakvo jednoznačno zajedničko tlo između nas i Boga.

S obzirom na pitanje o zlu, očito je da nas Bog ne ljubi niti je dobar stoga što posjeduje karakteristike ljubavi i dobrote kao i mi samo na beskrajno višem nivou. On nije najbolje od moralno dobrih bića i to, između ostaloga, stoga što u strogom smislu nije uopće biće, čak niti najviše. Racionalna bića – ljudi mogu u ljubavi i dobroti rasti, napredovati, ali i nazadovati, odnosno mogu ostvarivati svoje potencijale za dobro i zlo. On je „Onaj koji jest“, bitak sam koji svemu daje da bude i kao takav u potpunosti je ozbiljen i stoga neusporediv s bilo čime što nije On. Prigovarati mu da nije dovoljno moralno dobar ili tvrditi da je moralni čimbenik poput nas ljudi pa iznalaziti opravdanja i razloge za postojanje zla u svijetu jest naprosto besmisleno jer „dobrotu ili zloću kao opće karakteristike svijeta (...) treba analizirati u kategorijama koje pitaju koliko potpuno supstancija ozbiljuje potencijale koje, s obzirom na njezinu narav, treba ozbiljiti kako bi bila potpuno ozbiljena instanca svoje vrste“¹⁶. No, u Bogu, kao čistoj zbilji, nema ničega što bi mogao biti a još nije pa mu se stoga

¹⁴ Edward FESER, *The Thomistic Dissolution of the Logical Problem of Evil*, 8–9.

¹⁵ Usp. Roger POUIVET, *Against Theistic Personalism*, 11.

¹⁶ Edward FESER, *The Thomistic Dissolution of the Logical Problem of Evil*, 3.

ne može niti prigovoriti da bi trebao biti bolji nego što jest. To, naravno, dijametralno nije slučaj sa svime što pripada svijetu. On kao Stvoritelj stoji izvan naravnoga reda kojeg je stvorio i to kao njegov nužni preduvjet. Bog je dobar jer je naprosto dobrota sama i to poglavito stoga što svemu što uopće jest daje da bude i stoga što sve što je dobro u stvorenom redu participira u njegovoj dobroti, a ne zato što bi se, poput dobrog čovjeka, dobro moralno ponašao. To je jedini suvisli način da uopće pokušamo, iako krajnje nedostatno, pojmiti njegovu dobrotu. Misliti Božju dobrotu u ljudskim moralnim kategorijama znači u konačnici misliti Boga kao idola. Stoga se s Daviesom i drugim zastupnicima klasičnog teizma možemo složiti kako su problem zla kao i teodiceja nesporazum proizašao iz napuštanja klasične metafizičke koncepcije Boga kao čiste zbilje.

***

Zaključno, možemo reći kako problem zla u svim svojim inačicama (koji stavlja u pitanje Božje postojanje jer se, mjereno ljudskim standardima, ne ponaša kao moralno dobra osoba), kao i pokušaji odgovora te davanja razloga *zašto* moralno savršeni Bog dopušta zlo (što i jest prvotna namjera svih teodiceja), naprosto promašuju bit. Ateisti napadaju, a teisti brane ne Boga koji je odgovor na pitanje „zašto nešto uopće jest“, već jedno promjenjivo „biće među bićima“, koje možda jest mišljeno kao moralno najizvrsnije, no koje s čovjekom dijeli moralnu zajednicu pa i ne može biti u konačnici Bog kako ga misli klasična teistička tradicija.

KORIŠTENNA LITERATURA

I. Primarna literatura

- DAVIES, Brian, *The Reality of God and the Problem of Evil*, London – New York, 2006.
- DAVIES, Brian, *Thinking About God*, London, 1985.
- DAVIES, Brian, *Aquinas. An Introduction*, London - New York, 2003.
- DAVIES, Brian, *Thomas Aquinas on God and Evil*, Oxford, 2011.
- DAVIES, Brian, A Modern Defence of Divine Simplicity, u: ISTI (ur.), *Philosophy of Religion. A Guide and Anthology*, Oxford, 2000., 549–565.
- DAVIES, Brian, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford – New York, 2¹1993.
- GRIFFIN, David Ray - COBB, John, *Process Theology. An Introductory Exposition*, Philadelphia, 1976.
- GRIFFIN, David Ray, *God, Power, and Evil. A Process Theodicy*, Louisville – London, 1976.
- GRIFFIN, David Ray, *Evil Revisited. Responses and Reconsiderations*, New York, 1991.
- GRIFFIN, David Ray, *Reenchantment without Supernaturalism. A Process Philosophy of Religion*, New York, 2001.
- GRIFFIN, David Ray, *Process Christology*, London, 1973.
- HICK, John, *Philosophy of Religion*, New Jersey, 1990.
- HICK, John, *Evil and the God of Love*, Basingstoke – New York, 1966. (2007.)
- HICK, John, Evil, the Problem of, u: Paul EDWARDS (ur.), *The Encyclopedia of Philosophy. Volumes 3 and 4*, New York – London, 1967., 136-141.
- HICK, John, Critique by John Hick, u: Stephen T. DAVIES (ur.), *Encountering Evil*, Louisville, 2001., 161–164.

- HICK, John, Soul – Making Theodicy, u: William L. ROWE (ur.), *God and the Problem of Evil*, Malden – Oxford – Carlton, 2001., 265-281.
- HICK, John, *Interpretation of Religion. Human Responses to Transcendent*, London, 1989.
- HICK, John, *Death and Eternal Life*, Louisville, 1994.
- PHILLIPS, D. Z., *The Concept of Prayer*, New York, 21980.
- PHILLIPS, D. Z., *The Problem of Evil and the Problem of God*, London, 2004.
- PHILLIPS, D. Z., *Wittgenstein and Religion*, Basingstoke – New York, 1993., 153–170.
- PHILLIPS, D. Z., Theism Without Theodicy, u: Stephen T. DAVIES (ur.), *Encountering Evil. Live Options in Theodicy*, Louisville, 2001., 145–180.
- PHILLIPS, D. Z., *Faith and Philosophical Inquiry*, London, 1970.
- SURIN, Kenneth, *Theology and the Problem of Evil*, Oxford, 1986.
- SURIN, Kenneth, Evil, Problem of, u: Alister E. McGRATH (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Malden – Oxford – Carlton, 2006., 192-199.
- SWINBURNE, Richard, *Providence and the Problem of Evil*, New York, 1998.
- SWINBURNE, Richard, *The Existence of God*, Oxford – New York, 1979.
- SWINBURNE, Richard, *Providence and the Problem of Evil*, Oxford, 1998.
- SWINBURNE, Richard, *Responsibility and Atonement*, Oxford, 1989.
- SWINBURNE, Richard, *Revelation. From Metaphor to Analogy*, Oxford, 1992.
- SWINBURNE, Richard, *The Christian God*, Oxford, 1994.
- SWINBURNE, Richard, Some Major Strands in Theodicy, u: William E. ROWE (ur.), *God and the Problem of Evil*, Oxford, 2001., 241–264.
- SWINBURNE, Richard, Why Does God Allow Evil, u: Steven M. CAHN – David SHATZ (ur.), *Questions About God. Today's Philosophers Ponder the Divine*, Oxford, 2002., 19–36.

2. Sekundarna literatura

- AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, (preveo Stjepan Hosu), Zagreb, 1973.
- Aurelije AUGUSTIN, *O slobodi volje* (preveo i priredio Stjepan Kušar), Zagreb, 1998., 383-420.
- ADAMS, Marylin MacCord - ADAMS, Robert Merrihew, Introduction. Problems of Evil, u: ISTI (ur.), *The Problem of Evil*, Oxford, 1990., 1-24.
- BRAITERMAN, Zachary, *(God) After Auschwitz. Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*, Princeton, 1998.
- BAKER, Deane-Peter, Plantinga's Reformed Epistemology. What's the Question?, u: *International Journal for Philosophy of Religion* 57 (2005.) 2, 77–103.
- BAKER, Deane-Peter, (ur.), *Alvin Plantinga*, New York, 2007.
- BURNS, Elizabeth D., Where the Conflict Really Lies. Plantinga The Challenge of Evil, and Religious Naturalism, u: *Philosophia Reformata* 79 (2014.) 1, 66–82.
- BADHAM, Paul, John Hick, u: Graham OPPY – N. N. TRAKAKKIS (ur.), *The History of Western Philosophy of Religion. Volume 5. Twentieth – Century Philosophy of Religion*, Durham – Bristol, 2009., 233-244.
- BETENSON, Toby, Anti-theodicy, u: *Philosophy Compass* 11 (2016.), 1, 56-65.
- BEZIĆ, Živan, Procesna teologija i filozofija, u: *Crkva u svijetu* 31 (1971.) 3, 271–282.
- CAMPBELL, Hugh N. - WILKINSON, Michael B., *Philosophy of Religion. An Introduction*, London – New York, 2010., 168.
- CHEETAM, David, *John Hick. A Critical Introduction and Reflection*, Hampshire, 2003.
- COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog – čovjek – svijet*, Đakovo, 1998.
- CLARKE, William Norris, *The Philosophical Approach to God. A New Thomistic Perspective*, New York, 2007.
- CUPITT, Don, *Taking Leave of God*, London, ³2001.

- DE VRIES, Josef, Theodizee, u: Walter BRUGGER S. J. (ur.), *Philosophische Wörterbuch*, Freiburg, ⁵1953., 320-322.
- DRAPER, Paul, Pain and Pleasure. An Evidential Problem for Theists, u: *Noûs* 23 (1989.) 3, 331-350.
- EVANS, G. R., Evil, u: Allan D. FITZGERALD, O.S.A. (ur.), *Augustine Through the Ages. An Encyclopedia*, Grand Rapids, 2009., 340–344.
- FESER, Edward, *Taking Aquinas Seriously*, na: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2017/06/taking-aquinas-seriously>
- FESER, Edward, The Thomistic Dissolution of the Logical Problem of Evil, u: *Religions* 12 (2021.) 4, 1–17. On–line izdanje je dostupno na: <https://www.mdpi.com/2077-1444/12/4/268>
- FIDDES, Paul S., Process Theology, u: Alister E. McGRATH (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Malden – Oxford, 1993., 472–476.
- FLEW, Anthony, Theology and Falsification, u: ISTI – Alasdair MACINTYRE (ur.), *New Essays in Philosophical Theology*, London, 1955., 96–99.
- FORSYTH, Peter Taylor, *The Justification of God. Lectures for War-Time on a Christian Theodicy*, London, 1916.
- GAVRYLUK, Paul L., An Overview of Patristic Theodicies, u: Nonna Verna HARRISON – David G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Grand Rapids, 2016., 1–7.
- GOLUBOVIĆ, Aleksandra, *Odabrana pitanja filozofije religije*, Rijeka, 2020.
- HARTSHORNE, Charles, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, Hamden, ²1964.
- HARTSHORNE, Charles, *The Divine Relativity. A Social Conception of God*, New Haven, ²1976.
- HARTSHORNE, Charles, *A Natural Theology for Our Time*, La Salle, 1967.
- HARTSHORNE, Charles, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, New York, 1984.
- HASKER, William, *Providence, Evil, and the Openness of God*, New York, 2004.

- HICKSON, Michael, The Brief History of Problems of Evil, u: Justin P. McBRAYER - Daniel HOWARD – SNYDER (ur.), *The Blackwell Companion to The Problem of Evil*, Blackwell 2013., 3–18.
- HIMMA, Kenneth Einar, Plantinga's Version of the Free-Will Argument. The Good and Evil That Free Beings Do, u: *Religious Studies* 46 (2010.) 1, 21–39.
- HOWARD-SNYDER, Daniel (ur.), *The Evidential Argument of Evil*, Bloomington, 1996.
- HUME, David, *Dialogues concerning Natural Religion. And Other Writings* (ur. Dorothy Coleman), Cambridge, 2007.
- IRENÆUS, *Against Heresies*, Oxford, 1872.
- JENSEN, Steven J., *The Human Person. A Beginner's Thomistic Psychology*, Washington D.C., 2018.
- JONAS, Hans, The Concept of God after Auschwitz. A Jewish Voice, u: *The Journal of Religion* 67 (1987.) 1, 1-13.
- KASPER, Walter, *Bog Isusa Krista*, Đakovo, 1994.
- KREMER, Elmar J. - LATZER, Michael J., *The Problem of Evil in Early Modern Philosophy*, Toronto - Buffalo - London, 2001.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Theodicy. Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil* (ur. Austin Farrer), Charleston, 2007.
- LOICHINGER, Alexander - KREINER, Armin, *Theodizee in den Weltreligionen. Ein Studienbuch*, Paderborn, 2010.
- MACKIE, John Leslie, *The Miracle of Theism. Arguments For and Against the Existence of God*, Oxford, 1982.
- MACKIE, John Leslie, Evil and Omnipotence, u: *Mind* 64 (1955.) 254, 200-212.
- McCABE, Herbert, The Involvement of God, u: *New Blackfriars* 66 (1985.) 785, 464-476.
- McCABE, Herbert, *Faith Within Reason*, London, 2007.
- McMAHON, Matthew, *The Two Wills of God*, Coconut Creek, 2005.
- MEISTER, Chad – MOSER, Paul (ur.), *The Cambridge Companion to the Problem of Evil*, Cambridge, 2017.

- MOLTMANN, Jürgen, *Raspeti Bog. Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*, Rijeka, 2018.
- MRŠIĆ FELBAR, Iva, Pluralistička eshatologija Johna Hicka - prikaz, problemi i perspektive, u: *Bogoslovska smotra* 82 (2012.) 1, 91–111.
- NORTH WHITEHEAD, Alfred, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*, New York, 1978.
- OTESSEN SØVIK, Atle, *The Problem of Evil and the Power of God*, Leiden – Boston, 2011.
- PLANTINGA, Alvin, *God, Freedom, and Evil*, Grand Rapids, 1977.
- PLANTINGA, Alvin, *God and Other Minds. A Study of the Rational Justification of Belief in God*, New York, 1967.
- PLANTINGA, Alvin, *The Nature of Necessity*, New York, 1974
- PETERSON, Michael L., *God and Evil. An Introduction to the Issues*, Boulder – Oxford, 1998.
- PIHLSTRÖM, Sami, *Taking Evil Seriously*, Basingstoke – New York, 2014.
- POUIVET, Roger, Against Theistic Personalism. What Modern Epistemology Does to Classical Theism, u: *European Journal for Philosophy of Religion* 10 (2018.) 1, 1–19.
- POZO, Candido, *Eshatologija*, Sarajevo, 1997.
- ROTH, John K., A Theodicy of Protest, u: Stephen T. DAVIS (ur.), *Encountering Evil. Live Options in Theodicy*, Louisville, 2001., 7–22.
- ROTH, John K., Theistic Antitheodicy, u: *American Journal of Theology & Philosophy* 25 (2004.) 3, 276-293.
- ROWE, William, The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism, u: Marilyn McCORD ADAMS – Robert MERRIHEW ADAMS (ur.), *The Problem of Evil*, New York, 1990., 12–137.
- ROWE, William L., The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism, u: *American Philosophical Quarterly* 16 (1979.) 4, 335-341.
- SHANLEY, Brian O.P., *The Thomist Tradition*, Washington D. C. , 2002.
- SCHÜßLER Werner, - GÖRGEN, Christine, *Gott und die Frage nach dem Bösen. Philosophische Spurensuche: Augustin - Scheler - Jaspers - Jonas - Tillich – Frankl*, Berlin, 2011.

- SIMPSON, Robert Mark, Moral Antitheodicy. Prospects and Problems, u: *International Journal for Philosophy of Religion* 65 (2009.) 3, 153-169.
- SINKINSON, Christopher, *John Hick and the Universe of Faiths. A Critical Study of John Hick's Religious Pluralism*, Milton Keynes, 2002.
- SCOTT, Michael, The Morality of Theodicies, u: *Religious Studies* 32 (1996.), 1, 1-13.
- SOELLE, Dorothee, *Suffering*, London, 1975.
- TADIĆ, Ivan, Augustinovo poimanje zla, *Filozofska istraživanja* 24 (2004.), 92, 271-287.
- TOLVAJČIĆ, Danijel, *Suvremena analitička filozofija religije. Glavni autori i pravci*, Zagreb, 2016.
- TOMA AKVINSKI, *Suma protiv pogana/Summa contra gentiles* (preveo Augustin Pavlović), Zagreb, 1993./1994.
- TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo* (izabrao i preveo Tomo Vereš – Anto Gavrić), Zagreb, 2005.
- TOMA AKVINSKI, *Summa theologiae*, na: <http://summa-theologiae.org/>
- TRAKAKIS, Nick, Anti-Theodicy, u: Chad MEISTER - Paul K. MOSER (ur.), *The Cambridge Companion to the Problem of Evil*, New York, 2017., 124-144.
- TRAKAKIS, Nick, *End of Philosophy of Religion*, London – New York, 2011.
- VAN INWAGEN, Peter, The Problem of Evil, u: William W. WAINRIGHT (ur.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, Oxford, 2005., 188-219.
- VAN WOUDEBERG, René, A Brief History of Theodicy, u: Justin P. McBRAYER - Daniel HOWARD – SNYDER (ur.), *The Blackwell Companion to The Problem of Evil*, 177-191.
- WIELENBERG, Erik J., Plantingian theism and the free-will defence, u: *Religious Studies* 52 (2016.) 4, 451-460.
- WILKINSON, Michael B. – CAMPBELL, Hugh N. *Philosophy of Religion. An Introduction*, London – New York, 2010.
- WILLIAMS, Rowan, Reply: Redeeming Sorrows, u: D. Z. PHILLIPS (ur.), *Religion and Morality*, New York, 1996., 132-148.

ABSTRACT

The introductory chapter outlines the fundamental coordinates of the theodicy problem both in the historical (ancient and modern) and contemporary perspectives. In particular, an effort is made to clarify fundamental concepts and concerns (such as the evidential and logical problem of evil, and the free will defence) to shed light on the context of contemporary theodicy drafts.

The first chapter, »Theodicy of soul creation – John Hick« critically presents Hick's attempt to resolve the theodicy problem. In contrast to the traditional, generally accepted Augustinian fundamentals (according to which evil is understood as a consequence of the fall from the original state of grace), Hick follows the church father Irenaeus and interprets our world and various evils as necessary stages in the process of creating souls - evolving towards a more mature state that he calls »resemblance to God«. Humans were created as immature beings living in a world that makes persons, and it is God's plan for humankind to gradually become like God as much as possible. According to the author, Hick's theodicy is, on the one hand, problematic in terms of fidelity to the religious tradition within which it operates, and it also turns all evil into a kind of »pedagogical tool«, which is a point of view difficult to accept.

In the second chapter, »The Theodicy of the Greater Good – Richard Swinburne« Swinburne's theodicy is presented. He tries to show how the totality of the evils that exist in the world are compensated by the good; that is, every evil is overcome by the »greater good« which comes from it. The author points out that, to an even greater extent than in Hick, evil is instrumentalized here and becomes a bare didactical tool. That also shows that this theodicy is deeply problematic.

The third chapter thematises process theodicy, mainly as composed by its leading representative, David Ray Griffiths. God (who does not create the world *ex nihilo*) is here thought of as a man's companion who cannot prevent the evil that exists to develop man's potential. Process theodicy (which also operates within Christian conceptual frameworks), although it avoids some common problems present in other authors, also does not offer a satisfactory solution because it offers a flawed concept of God; God

is not omnipotent and not absolute; He cannot oppose suffering nor offer eternal life as Christianity understands it.

The fourth chapter provides an account of »moral anti-theodicy« – a direction in contemporary philosophy of religion and theology that tries to point out the unsustainability of the theodicy project in general. Its prominent representatives are D. Z. Phillips and Kenneth Surin. The author believes that their criticism is justified. Namely, all theodicy designs prove problematic, especially due to the insistence on an excessively anthropomorphic concept of God, as well as the instrumentalization of evil for the sake of a greater good, which leads to the relativization of human suffering. Anti-theodicy attempts at solutions and their plausibility are also analyzed. Finally, the author agrees with the representatives of this trend that the philosophy of religion should possibly give up the theodicy project but considers that their solutions are also problematic, mainly because they either have a purely theological argumentation or move away from the Christian understanding of God.

The fifth chapter criticizes the theodicy of the Thomistic British philosopher Brian Davies. Davies argues that the problem of evil (as it is posed in modern and contemporary philosophy) arose from a wrong understanding of what God is. Consequently, theodicy – as a specifically theistic attempt to justify a »good« God in the face of evil – is a categorical error. From his interpretation of Thomas Aquinas, Davies maintains that we must not understand God as a being among beings, nor can we understand God's goodness in moral categories that are immanent to man. This is a mistake many contemporary religious and irreligious philosophers of religion fall into. The author believes that Davies' argument offers one of the most plausible interpretations of the relationship between God and evil in the contemporary philosophy of religion.

The last chapter represents a kind of synthesis of the previous argumentation. The author believes that theodicies cannot be successful for two reasons: 1) they ultimately do not offer a satisfactory answer to the evils that affect the concrete human sufferer, and 2) they understand God and his attributes as excessively anthropomorphic categories. It is possible to show (as Davies did) that evil does not preclude the existence of the God of classical theism. Still, the answer to the question »why does evil exist?« ultimately remains unanswered.

PODACI O TEKSTOVIMA

1. Uvod – Temeljne koordinate tematiziranja odnosa Boga i zla (neobjavljeno)
2. Teodiceja „stvaranja duša“ – John Hick (prerađena je verzija teksta prvotno objavljenog kao „Teodiceja stvaranja duša’ Johna Hicka. Prikaz i kritički osvrt“, u: *Ríječki teološki časopis* 48 [2016.] 2, 309 – 328.)
3. Teodiceja „većeg dobra“ – Richard Swinburne (neobjavljeno)
4. Procesna teodiceja – David Ray Griffin (neobjavljeno)
5. Moralna anti – teodiceja – D. Z. Phillips i Kenneth Surin (prerađena je verzija teksta prvotno objavljenog kao Teologijski antropomorfizam, instrumentalizacija zla i opravdanje Boga. O [ne]održivosti nekih suvremenih teodiceja, u: Danijel TOLVAJČIĆ - Iva MRŠIĆ FELBAR - Nenad MALOVIĆ - Alojz ĆUBELIĆ [ur.], *Filozofija i religija. Suvremene perspektive*, 2018, 59 – 75.)
6. Tomističko dokinuće teodiceje - Brian Davies (neobjavljeno)
7. Zaključak: Zašto su teodiceje neuspješne? (neobjavljeno)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

Biblioteka: Monographia

I.

Danijel Tolvajčić

Suvremena analitička filozofija religije. Glavni pravci i autori

II.

Nenad Malović

Mišljenje i djelovanje. O znanju, društvu i vrijednostima

III.

Iva Mršić Felbar

Utjelovljenje u kristologiji Johna Hicka. Krićka analiza

IV.

Katarina Koprek

Vaš Štolcer. Pisma Josipa Štolcera Slovenskog kanoniku Janku Barlèu

V.

Andrea Filić

*Sant'Ilarione, "nudo e armato in Cristo". Concordanze bibliche della
Vita S. Hilarionis di san Girolamo*

VI.

Ivan Dodlek – Nenad Malović

Otisci suvremene kulture

VII.

Danijel Tolvajčić

Teodicejski problem u suvremenoj filozofiji religije

Danijel Tolvajčić

Roden je u Zagrebu 1978. godine, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu istoga sveučilišta. Zaposlen je na Katedri filozofije Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje nekoliko kolegija iz područja filozofije (uvod u filozofiju, filozofsku antropologiju, filozofiju religije te filozofiju odgoja). Oženjen je i otac dvoje djece.

U djelu je obrađena tematika koja se u filozofiji i teologiji pojavljuje od samih početaka, dakle, od antike na dalje. Autori i njihovi teodicejski prijedlozi prikazani su sustavno, detaljno, kvalitetno, ukazano je na prednosti i nedostatke njihovih pozicija, kao i na moguće buduće korake u istraživanju.

Prof. dr. sc. Aleksandra Golubović,
Odsjek za filozofiju, Sveučilište u Rijeci

Monografija je prvotno namijenjena profesionalnim filozofima i teolozima zainteresiranima za teodicejsku problematiku, ali je, poradi jasnog stila, namijenjena i svim studentima teologije, religijskih znanosti, filozofije te srodnih disciplina, kao i ostaloj zainteresiranoj javnosti.

Izv. prof. dr. sc. Boško Pešić,
Odsjek za filozofiju, Sveučilište u Osijeku

Tema koju djelo obrađuje iznimno je relevantna i aktualna. Riječ je o suvremenoj teodicejskoj problematici po prvi puta sustavno i kritički prikazanoj na hrvatskom jeziku te će zasigurno biti od velikog interesa ne samo za kršćanske teologe i filozofe već i za svakoga vjernika koji promišlja o ključnim religijskim temama poput pitanja o odnosu zla i Boga.

Doc. dr. sc. Branko Murić,
Katolički bogoslovni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Znanstveni doprinos djela se u najvećoj mjeri očituje u detektiranju temeljnog problema svih dosadašnjih teodiceja, a zbog čega su, prema autorovu sudu neodržive, a to je polazište u kojem je Bog sveden na kategoriju bića. (...) Stoga autor ukazujući na njihov problem otvara i rasvjetljava novi put promišljanja ovog problema koji bi se možda u budućnosti mogao pokazati filozofski i teološki održiv.

Dr. sc. Kristina Vujica,
Katolički bogoslovni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

ISBN 978-953-11-1754-8

9 789531 117548

22,00 €